

RELIKTY BAROKNÍ KRAJINY V HORNÍM POLABÍ

NÁLEZ POUSTEVNY SV. BRUNONA JAKO KONKRÉTNÍ PŘÍKLAD VÝSLEDKU STUDIA ARCHIVNÍCH DOKUMENTŮ A MEZIOBOROVÉ SPOLUPRÁCE

VĚRA VÁVROVÁ – MILOŠ VÁVRA

František Antonín Špork a krajina

Teprve v posledních desetiletích se daří odkrývat tajemství barokní komponované krajiny u nás. Jedním z příkladů je oblast Podkrkonoší v údolí horního Labe mezi královskými věnnými městy Dvorem Králové a Jaroměří. Tato oblast jako součást Sudet, nebyla v druhé polovině 20. století v popředí státního ani odborného zájmu, jakožto území, kde byla po druhé světové válce vysídlena většina obyvatelstva německé národnosti.

V 19. a v 1. polovině 20. století ovšem byla tato oblast osídlena hustěji než dnes. Byla to krajina prosperující, kde se obyvatelstvo, věnovalo jak řemeslné, tak zemědělské činnosti. Historicky velmi specifickým obdobím byla první polovina 18. století, kdy tuto oblast získali Šporkové. Nejvíce se zde zapsal syn generála Jana Šporka František Antonín Špork (1662–1738).¹ Je znám jako podporovatel (mecenáš) mnoha uměleckých směrů: hudby, divadla, výtvarného umění, dále z působení politického, konfesních a majetkových sporů. Hrabě proslul také jako vášnivý lovec a podporovatel lovu. Založil mimo jiné například Řád sv. Huberta.

V popředí zájmu odborníků zabývajících se studiem bývalého panství Choustníkovo Hradiště v majetku rodiny Šporků (později Sweerts-Šporků) byl především areál lázní, špitál s kostelem a dalších objekty v Kuksu, které se dodnes zachovaly torzovitě. Jen málo bylo známo o působení F. A. Šporka na přetváření krajiny na jeho panství.

¹ Jan Špork roku 1664 přikoupil Hradiště ke Konojedům a Lysé, kterou získal za své zásluhy ve službách císaře. Později přikoupil další statky.

V rámci zpracování projektu Výzkumného ústavu Silva Taroucy pro krajinu a okrasného zahradnictví (VÚKOZ) se zčásti podařilo poodhalit roušku tohoto tajemství.²

Osobnost F. A. Šporka, který byl zakladatelem lázní Kuks a duchovní tvůrce Betléma, přitahovala již několik generací badatelů i regionálních zájemců, kteří se zabývali jak jeho osobností, tak se věnovali plodům jeho ideové a tvůrčí činnosti. V rozsáhlé odborné literatuře lze sledovat vývoj názorů na tuto mimořádnou osobnost.³ Šporkovští badatelé vycházeli, ponecháme-li stranou umělecká díla, pochopitelně ze studia pramenů archivních tj. především písemných a z ikonografie. Některé historické prameny byly přístupné, jiné se staly z důvodu různých přesunů a stěhování archiválií nedostupné. Řada archivních dokumentů byla teprve postupně po uspořádání zpřístupňována až v novější době.

Jeden z nejvýznamnějších studijních pramenů pro badatele představují tzv. šporkovské kopiáře korespondence z let 1695–1738⁴, které byly již částečně excerповány hlavně Pavlem Preissem. Značný význam pro rozkrytí událostí a činů F. A. Šporka mají deníkové záznamy Tobiáše Josefa Antonína Seemanna.⁵

2 Konkrétně v letech 2005–2007 se VÚKOZ připojil k mezinárodnímu projektu Deutsche Bundesstiftung Umwelt (DBU), World Heritage Centre (WHC) – UNESCO, Fachhochschule Potsdam, Brandenburgische Technische Universität Cottbus. V souvislosti se skutečností, že se na seznamu 100 nejohroženějších památek světa ocitl Betlém u Kuksu, bylo zvoleno téma věnované kulturně historické analýze oblasti Kuks a Betlém. Základním smyslem práce bylo zdokumentování a zveřejnění získaných poznatků, které by směřovaly k pochopení, propagaci a ochraně kulturních hodnot české krajiny jako součásti evropského kulturního dědictví, viz Jech, David a kol.: Kulturně historická analýza oblasti Kuks a Betlém v rámci původního nadačního panství Choustníkovo Hradiště. Vývoj koncepcí a nástrojů pro záchranu národně cenných kulturních krajín na příkladu světového kulturního dědictví UNESCO. Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasného zahradnictví, v. v. i., Průhonice 2007. Dostupné v Knihovně VÚKOZ, v. v. i., Průhonice; Malá, Eva – Vávrová, Věra – Jech, David: Kulturní krajina v okolí Kohoutova aneb co se nám dochovalo z barokních krajinářských úprav hraběte F. A. Šporka [online]. Odborný poradce Tyrnerová, Jarmila. Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví, v.v.i., Oddělení kulturní krajiny a sídel, 2011-01 [cit. 2012-05-16]. Obsahuje mapku drobných památek v katastru obce Kohoutov. PDF online pořízené dne 2016-03-05.

3 Zcela zásadní je práce prof. Pavla Preisse, která bude již těžko překonána: Preiss, Pavel: František Antonín Šporck a barokní kultura v Čechách. Praha – Litomyšl 2003². V této knize je i zhodnocení a soupis dosavadní literatury. Velmi důkladně je vývoj Betléma zpracován v publikaci J. Kaše a P. Kotlíka (1999) se zaměřením na památkovou péči. Výsledky archeologických průzkumů v areálu Betléma předběžně publikoval Památkový ústav v Pardubicích ve svých Výročních zprávách. Několik publikací hlavně v druhém desetiletí 21. století vydal Ignác Antonín Hrdina, který se osobností Františka A. Šporka zabýval z hlediska historicko-právního. Jindřich Kolda zveřejnil několik článků o Kuksu na základě nově využitých pramenů včetně Seemanových deníkových záznamů. Rekonstrukce klášterního komplexu – hospitalu v Kuksu v letech 2007–2014 zaměřila pozornost odborníků na studium jeho jednotlivých objektů.

4 Národní archiv, Sběrka rukopisů A, inv. č. 476–494.

5 Originály – zápisky v kalendářích jsou v knihovně v Kuksu a 2 exempláře v soukromých rukách

Pro studium krajiny jsou velmi důležité mapy jak vojenské, tak civilní.⁶ Významná pro námi sledované území je i olejomalba mapy panství z roku 1754 zachovaná v originále i v kopii.⁷ Nemalou důležitost mají mapy lesní mimo jiné proto, že názvy lesních dílů někdy obsahují důležitou informaci o historii dané lokality. Nepostradatelné pro naše téma je studium staré místopisné literatury.⁸

Méně obvyklý zdroj pro topografii Kuksu, Betléma a přilehlého okolí v době F. A. Šporka je pramen literární: báseň od Šporkova současníka G. B. Hanckeho.⁹

Zdálo by se, že je dostatek pramenů pro rekonstrukci stavu krajiny, kterou F. A. Špork přetvořil k obrazu svému. Mimo jiné jeho tvorba probíhala nejen zde na horním toku Labe, ale i na jeho dalších panstvích, především na středním toku Labe v Lysé. Nicméně ne všechny úpravy jsou archivně dokumentovány, nebo jen nedostatečně.

Kombinací historických pramenů a metod, které používají krajinářští architekti, se podařilo zjistit řadu zajímavých informací, které rozšířily dosavadní znalosti o vzhledu krajiny, kterou hrabě Špork nechal na svém panství upravit.

Návštěvníkům Kuksu je známý nostalgicky a tajemně působící nedaleký Betlém s galerií pískovcových soch především od Matyáše Bernarda Brauna a jeho dílny. Celý areál postupně zaniká vlivem přírodních procesů. Řada dalších plastik se nedochovala nebo byla přemístěna. Vedle pískovce byly původně vyřezány různé postavy také do stromů – především bukových a kolorovány. Na těchto dílech se významně podílel Michael Rentz, známý jako autor řady grafik pro Šporka.¹⁰ Součástí plánů hraběte Šporka na úpravu krajiny v barokním duchu byly také poustevny.

v zahraničí. Část kopií v Národním archivu: A. Seemann Tagebücher – Sběrka rukopisů, sign. 90. Vedle P. Preisse z něho v posledních letech čerpal Jindřich Kolda, který mimo jiné publikoval v roce 2012 článek *Diáře hofmistra (Sweerts-) Šporků Tobiáše Antonína Seemana jako pramen nového poznání kukského hospitalu*. Sborník NPÚ Josefův 2012, s. 35–46. V letech 2009–2012 probíhal studentský projekt na Univerzitě v Pardubicích za vedení Vítězslava Prchala pod názvem *Zápisky Tobiáše Antonína Seemana, hofmistra hraběte Šporka, z let 1730 až 1747 – komentář vědecké edice, na jehož závěr bylo publikováno několik článků ve sborníku Theatrum historiae vydaném univerzitou v letech 2011–2012*.

6 Byla prostudována také příslušná legenda k I. vojenskému mapování Čech 1764–1767: *Das Königgrätzer Kreis*, jejíž kopie ve formě mikrofilmů je uložena v Národním archivu. Jinak zajímavý pramen ke studiu krajiny v tomto případě k tématu nepřinesl nic podstatného.

7 Originál in: Národní zemědělské muzeum, zámek Ohrada, kopie ve sbírkách Kuksu.

8 Bienenberg, Karl Josef: *Versuch über einige merkwürdige Alterthümer in Königreich Böhmen I. Königgrätz 1778*; Schaller, Jaroslaus: *Topographie des Königreichs Böhmen, darinn alle Städte, Flecken, Herrschaften, Schlösser, Landgüthen, Edelsitze, Klöster*. VI. Prag und Wien 1787, XV /1790; Sommer, Johann Gottfried: *Das Königreich Böhmen, statistisch und topographisch dargestellt*, IV. Prag 1836; Boruška Josef: *Das politische Bezirk Königinhof. Gradlitz 1908*.

9 Gottfried Benjamin Hancke 1693–1739(?), básník, svídnický advokát, později drážďanský úředník. Překlad básně viz Bohadlo, Stanislav: *Kuks – Theatrum Fagi*. Náchod 2002.

10 Šerých, Jiří: *Michael Renz fecit. Michael Jindřich Rentz – dvorní rytec hraběte Šporka*. Praha 2007.

Krajinné úpravy pod vedením majitele panství F. A. Šporka pokračovaly dále od Kuksu téměř po celém panství, které zahrnovalo 19 vesnic. Krajina tehdy měla jiný charakter než dnes, ve výše položených místech převládaly listnaté lesy bukové a dubiny. Nutno konstatovat, že v Krkonoších i Podkrkonoší bylo hodně původních lesů v minulých staletích vykáceno a dřevo dopravováno po Labi do Kutné Hory a využíváno jako stavební materiál. Také se krajina změnila následkem těžby pískovce, především při výstavbě vojenské pevnosti Ples, pozdějšího Josefova.

F. A. Špork měl specifický vztah ke stromům, který demonstroval vlastním kryptogramem FAGUS.¹¹ Intenzivně se umělecká tvorba na živých stromech projevila v bukovém porostu v údolí zvaném Mariánské či Hubertovo ve vzdálenosti asi 5 km od Kuksu v severovýchodním koutu hradištského panství u Velké Bukoviny.¹² Špork jako majitel dalších panství, především Lysé n. Labem a Malešova u Kutné Hory se i na těchto panstvích věnoval ve spolupráci se svými umělci úpravě krajiny.

Z hlediska dřevinné skladby byla krajinná kompozice utvářena soliterními jedinci (buky, duby, ovocnými stromy – hrušněmi), alejemi a uskupením dřevin, které jsou názorně zachyceny na zmíněné kolorované olejomalbě panství Choustníkovo Hradiště z roku 1754. Zde je zřetelně viditelný alejový systém utvářený v několika větších komponovaných celcích. Alejové stromy zde dvouřadě či jednořadě kopírují původní, dnes již převážně zaniklé komunikace, tvoří kulisu rybníčním soustavám a vodním tokům, lemují okraje lesů či stojí při hranici panství. Rybníků tu bylo mnohem více než dnes. Aleje tvořily přirozené spojnice významných míst (obcí, odlehlých mlýnů, hájoven a statků, míst odpočinku či zábavy lázeňských hostů, apod.). Studium pramenů a terénním průzkumem bylo doloženo, že F. A. Špork se svými umělci krajinu nejen respektoval, ale i umělecky dotvářel v duchu promyšlené barokní kompozice. Součástí umělecké tvorby byla příroda sama se svým reliéfem, vodními toky, lesními porosty, jednotlivými rostlinnými prvky a zejména specifická atmosféra území – *genius loci*.

Jedním z velkých témat hraběte bylo poustevnictví, jež bylo módní v té době i v našich zeměpisných šířkách.¹³ Odráželo se to i v jím vydávaných publikacích bohatě ilustrovaných především zmiňovaným Michaellem Rentzem.¹⁴ Na svých panstvích v Lysé nad Labem, a především na panství Choustníkovo Hradiště byly umělecky ztvárněny postavy poustevníků, buď v podobě pískovcových plastik, nebo vyřezaných do bukových stromů. F. A. Špork nechal v umělecky přetvoře-

11 Latinsky buk – Franc Anton Graf von Sporck.

12 Jech, David – Vávrová, Věra – Dlouhá, Eva: Strom v barokní krajině Františka Antonína Šporka. In: Strom a květina – součást života. Sborník z vědecké konference. Průhonice, 2007 s. 81–84.

13 O tématu poustevnictví podrobněji: Preiss, P.: František Antonín Špork, s. 327n.

14 Šerých, J.: Michael Rentz fecit.

né krajině v tehdejší duchu postavit několik pousteven. Pokud se týká panství hradištského, jsou některé dokumentovány písemně i graficky a dokonce lze jejich fragmenty pozorovat ještě dosud¹⁵. Jsou ale i další, o kterých je sice písemná informace, leč neexistuje vyobrazení. Takovou je poustevna sv. Brunona.

Podle písemných pramenů¹⁶ bylo za staveniště poustevny sv. Brunona zvoleno hrabětem místo „ za Hradištěm v lesích“ u zrušeného rybníka Pustý v místě zvaném také „ u černé studánky“. Byla postavena v letech 1720–1721. Její součástí byla zahrada, kuchyně a chlév. Na cestě k ní vznikl letohrádek. Není zřejmé, proč byla zasvěcena zakladateli řádu kartuziánů sv. Brunonovi (žil asi 1035–1101). Tato poustevna, jako i další Šporkovy stavby, byla kontrolována inkviziční komisí, a to z toho důvodu, že její stěny pokryly nápisy, z nichž některé byly namířené proti jezuitům a neodpovídaly církevním dogmatům. Jako i na jiných místech byl Špork nucen tyto nápisy odstranit.

Na základě rozboru zmíněné Hanckeho opěvné básně o Kuksu a okolí se potvrdilo, že jednotlivé verše se reálně vztahují k objektům v Kuksu a v přilehlém okolí. Také pro námi hledanou poustevnu existuje verš:

*„...A ještě musíme se vydat do Hradiště,
tam klášter jeptišek je a bude příště.
Však dál Kaliopé, přes mnoho luk a polí
dál k těm, co samotu lesa volí.
Tam, když se někdo chtěl hned
poustevníkem stát,
z lovecké radosti dal smyslům pookrát...“¹⁷*

Podle Seemanových deníků poustevny kolem Kuksu sloužily jako místa k odpočinku a k občerstvení při vyjíždkách panstva do přírody především v letní sezóně, kdy tu byli lázeňští a další hosté a zejména v souvislosti s lovem.¹⁸

Lokalizace území

Zalesněné návrší Hradiště severně od Choustníkova Hradiště mezi obcemi Kocbeře a Kohoutov je od Kuksu dobře patrné. Tvůří prostřední pohledový horizont směrem k severu a za ním se vypínají nejvyšší krkonošské hřebeny se Sněžkou

15 Sv. Antonína a sv. Pavla v Betlémě, sv. Františka nad Stanovicemi.

16 Preiss, P.: František Antonín Špork, s. 188–189.

17 V překladu Stanislava Bohadla: Kuks – Theatrum Fagi. Náchod 2002.

18 Opakovaně několikrát za sezónu například v letech 1726–1732 navštívil Špork poustevnu sv. Antonína v Betlémě, rád zajížděl do Mariánského (Hubertova) údolí a také se při lovu občerstvoval v místě zvaném U buku nedaleko poustevny sv. Brunona. Tak například 11. srpna 1731 jel Špork k „Buku“ za Kohoutovem se 2 vozy „Wurstwagen“ na lov. Rozlišovalo se velké a malé občerstvení: klein Wurst a Wurst. Také v zimním období navštěvoval na saních tato místa, někdy i v doprovodu dámské společnosti.

a Černou horou. Táhlé návrší má stejné jméno jako celé panství a bylo rovněž jeho severní hranicí. Dobře je podchytily Rentzovy veduty. Navíc se na zalesněném jižním svahu severně od Choustníkovra Hradiště a SZ od osady Ferdinandov nachází polesí s historickým názvem Poustevna. U něho je na Hradištském potoce dodnes zřetelné dno zaniklého rybníku Pustý. Směrem k němu a k uvedenému polesí dosud směřuje i Kamenná cesta vyskládaná velkými pískovcovými kameny, které upozorňují na význam této komunikace v době největších místních společenských událostí, jakými byly panské hony. Shromaždiště pro jezdce bylo ostatně nedaleko odtud, západně od rybníka Rabiš v místě zvaném U dubu. A nejde o jediný krajinný prvek ve zdejší okoli. Barokní komponované území do zdejší okoli přineslo ještě dvě další zajímavosti. Jednou bylo založení vesnické okrouhlice Kladruby u Kohoutova a druhou krajinářské úpravy na konci Čertovy rokly s potokem Drahyně v Mariánském (Hubertově) údolí, dnes se samotou Bokouš.

Poustevna sv. Brunona

Lokalizace: 50°44' 68 453 N; 15°87' 74 079 E; výška 440 m n.m

V terénu patrné pozůstatky sledované stavby se nacházejí na pravém břehu Hradištského potoka na SV okraji lesního dílu Poustevna a západně od nově vybudovaného rybníku Soutok. Těsně vedle podlouhlého „mohylovitého“ náspu probíhá menší lesní cesta do Kocbeře.

Nadzemní relikv stavby má zhruba ledvinovitý tvar orientovaný delší osou SZ-JV, která je rovnoběžná s cestou na Kocbeř. Při návštěvě 6. 9. 2022 jsme zaznamenali jeho délku na 17,5 m a šířku na 10 m. Dosahuje výšky 2 m. Z původně obdélníkové stavby s kamennými základy po zániku vznikla oválná vyvýšenina, kterou později poškodil velký výkop (dlouhý 6 m a zasahující do tělesa až 5,5 m) vedený od SV od lesní cesty.

Ploché temeno náspu a svahy jsou dnes oproti první návštěvě a identifikaci poustevny v roce 2006 více zakryty náletovým křovím a samo malé návrší je v terénu nenápadné. Při bližší prohlídce svahů je možné na JV straně pod temenem spatřit část kamenné zdi se dvěma lícovanými řádky opracovaných pískovcových kamenů (bez malty). Spodní jsou velké 16x35; 15x50 cm. Menší a horní mají rozměry 20x6; 12x6 cm. Jejich výskyt přesvědčivě dokládá, že se jedná o část stěny či základů hledané poustevny.

Shrnutí závěrů odborného studia vzhledu krajiny v historické době mělo několik praktických výsledků. Vedle využití pro státní památkovou péči podpořilo zájem místní komunity o zdejší krajinu. Shodou okolností padlo na úrodnou půdu zájmu místních obyvatel v obcích bývalého šporkovského panství. Seznamování se s historií obcí a poznávání okolí zde probíhalo již delší dobu, a dokonce se podařilo obnovit několik drobných uměleckých prvků v krajině, především křížky a Boží muka, které tu kdysi bývaly. Nejen to. Obec Kohoutov si vzala do své péče

kostel a téměř zaniklý hřbitov „vstal z mrtvých“ a je opět používán. S historií vesnic a okolí byli seznamováni žáci a studenti, kteří zde pořádali exkurze. Smyslem této činnosti bylo probudit v mládeži vztah ke krajině, ve které žije. Obec Kohoutov je v kraji známa pořádáním slavností lidových řemesel, které navazují na zdejší řemeslnou tradici. V roce 1992 zde byla manželi Tyrnerovými založena keramická škola, která pořádá vedle výuky také symposia současných umělců. V souvislosti s výročím 350 let od narození F. A. Šporka probíhal zde projekt nazvaný Mezníky v krajině. Jedním z výsledků byla realizace objektu architekta Jana Fabiána na motivy zaniklé poustevny sv. Brunona, která pak stála několik let na okraji lesa poblíž rybníka Rabiš.

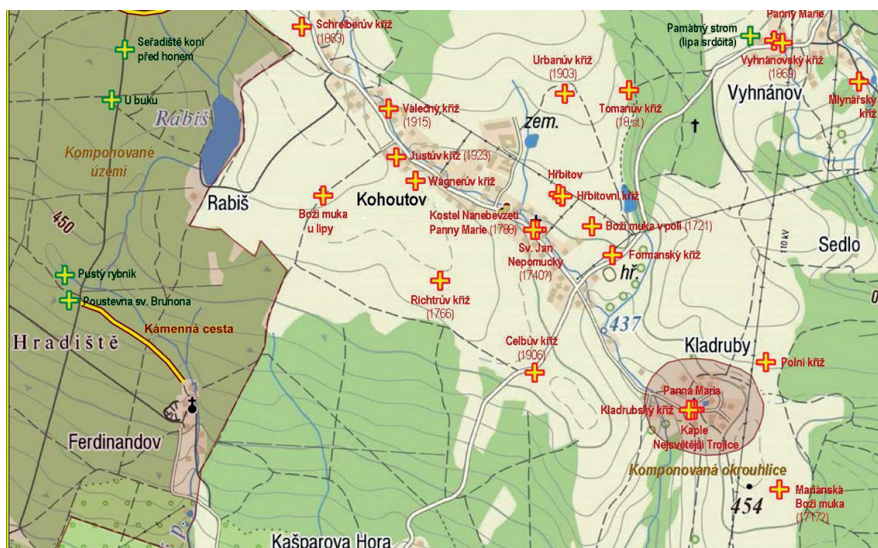
V současné době je kladen velký důraz na zachování naší pestré krajiny, která byla a je devastovaná v důsledku nároků civilizace. Lidská činnost a klimatické změny nepříznivě ovlivňují její stav. Je snaha alespoň zmírnit důsledky těchto negativních procesů. Jedním z propagovaných opatření je zadržování vody v krajině tím, že se upravují vodní toky a budují se nové vodní nádrže. Také v lesích nad Choustníkovým Hradištěm byl v roce 2021 vybudován rybník Soutok a upraveny cesty, které se zde křížují. Na okraji lesního dílu Poustevna vznikl altánek s vyhlídkou k novému rybníku a vše se nachází nedaleko zaniklé barokní poustevny, u níž je dodnes v lesním porostu znatelný bývalý rybník zvaný Pustý.

The Baroque Landscape Relics in the Upper Elbe Region: The Finding of St Bruno's Hermitage as a Specific Example of a Result of the Study of Archival Documents and Interdisciplinary Collaboration

The article reports the results of a project that was conducted in VÚKOZ in Průhonice during 2005–2007. The combination of historical sources and landscape architects' methods yielded a large amount of interesting information that expanded the current knowledge about the landscape that Count F.A. Sporck modified at his Hradiště domain. In the spirit of the time, the count built several hermitages in the artistically shaped landscape. Written and graphic records about some have survived and their fragments can still be found in the landscape. Only written information, free of depictions has survived about some more, including the hermitage of St Bruno, the subject of the article. With the help of archaeology and the above-mentioned methods, the site was identified and fragments of the structure were discovered. Contemporary landscape modifications in the area can be reminiscent of this landscape architecture in the 18th century.

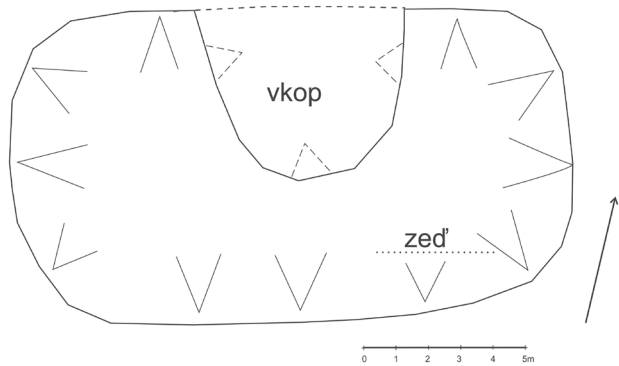
Pozůstatek poustevny sv. Brunona v březnu 2008, pohled od jihu
(foto Miloš Vávra)

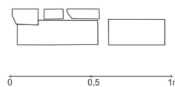
Poustevna sv. Brunona, rybník Pustý a Kamenná cesta v lese nad osadou Ferdinandov a drobné památky v Kohoutově na plánu komponovaného území
(VŮKOZ a J. Tyrnerová)

*Poustevna sv. Brunona v září 2022, pohled od severozápadu
(foto Miloš Vávra)*

*Skica dnešního stavu
poustevny sv. Brunona
s odkrytou částí kamenné
jihovýchodní zdi*

*Umělecká realizace na okraji lesa u rybníka Rabiš jako připomínka nedaleké zaniklé barokní poustevny od architekta Jana Fabiána
(foto J. Tyrnerová)*

*Poustevna sv. Brunona, jihovýchodní část kamenné stěny jako doklad základů nalezené stavby
(foto Miloš Vávra)*